

marife

dini araştırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 19 • sayı / issue: 2 • kış / winter 2019

ARAŐTIRMA
Research

Molla Câmî'nin İ'tikâd-Nâme'sinin Ulûhiyet Bahsi Üzerine İnceleme

Seyid Arif Ahmedoğlu

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
sayidarif@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-4418-5081>

Ramazan Altıntaş

Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Temel İslam Bilimleri Bölümü Kelam Anabilim Dalı
ramazanalintas59@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0002-0573-8456>

Geliş Tarihi / Received: 09.08.2019 • Yayına Kabul Tarihi / Accepted: 12.12.2019

Öz

İslam düşünce tarihinin gelişim sürecine bakıldığında ana renklerden birisini inanç konusunun oluşturduğu görülmektedir. Ulûhiyet ise, kendi kapsamında birçok ayrıntıyı barındıran bu konunun en önemli bahislerinden birini oluşturmaktadır. Zira ulûhiyet, Müslüman toplumların dinî hayatında merkezi konumunu her zaman korumuştur. Öyle ki, bu konunun daha iyi anlaşılması ve kalıcılığının sağlanması için birçok anlatım tarzı ve edebî yöntem uygulanmıştır. Bu yönüyle ulûhiyet konusunun, İslam toplumlarının edebiyat, kültür ve sanat dünyalarında önemli bir yer tuttuğu görülmür. Özellikle tevhit, münacat, esma-i hüсна ve mesnevi gibi çeşitli edebi türler, bu bağlamdaki konuların topluma aktarılmasında daha etkin ve kalıcı bir yol olarak tercih edilmiştir. İslamî Fars edebiyatının simge isimlerinden Abdurrahman Câmî (1414-1492) de, gerek nesir ve gerekse nazım türü eserleriyle bu alana ayrı bir katkı sunmuştur. Onun mesnevi tarzında kaleme aldığı; ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret gibi ana bölümlere ayrabileceğimiz İ'tikâd-nâme adlı manzumesinin sadece ulûhiyet bahsi makalemizin konusunu oluşturacaktır. Eserin bazı yerlerinde Ehl-i Sünnet akidesinin Eş'arî çizgisine yapılan vurgular ön plana çıksa da; eser, Sünni akidenin genel hatlarının manzum sunumu olması bakımından ayrı bir önemi haizdir.

Anahtar Kelimeler: Kelam, Molla Câmî, İ'tikâd-Nâme, Ulûhiyet, İlahi İsimler.

The Investigation on Uluhiyyah in Nür Al-Dîn 'abd al-Rahmân Jâmî's İ'tikâd-Nâme

When we take a look at the development process of the history of the Islamic thought, we observe that one of the main characteristics has always been 'belief'. Uluhiyyah is one of the most important aspects of this topic which includes many details within its scope. Because 'Uluhiyyah' has always maintained its central position in the religious life of Muslim societies so that many narrative styles and literary methods have been applied to provide a better understanding and to create continuity on this issue. In this respect, it is seen that in the Muslim societies, the notion 'Uluhiyyah' holds an important place in their literature, culture and art. Especially, various literary genres such as Tawheed, Münacât, Al-Asmâ al-Husnâ and al-Masnavî have been preferred as more effective and more lasting ways to transfer the subjects to the society. Abd Al-rahman Jâmî (1414-1492), a symbol of the Islamic-Persian Literature, has contributed to this field with both prose and poetry type works. İ'tikâd-nâme, which has been written in the style of masnavi, includes the topics such as uluhiyyah, prophethood, and the afterlife. Among these topics, only the subject of uluhiyyah will make up the main study of our article. In some parts of this work, highlights of the Ash'arî line of the Ahl al-Sunnah have

been pointed out, because it has a distinct significance in terms of the presentation of the general lines of the Sunnī belief system.

Keywords: Kalām, Mulla Jāmī, I'tikād-nāma, Uluhiyyah, Divine Names.

Atıf / Cite as

Ahmedoğlu, Seyid Arif – Altıntaş, Ramazan. "Molla Câmî'nin İ'tikād-Nâme'sinin Ulûhiyet Bahsi Üzerine İnceleme". *Marife* 19/2 (2019): 473-489. <https://doi.org/10.33420/marife.604486>.

Summary

Nūr al-dīn 'Abd al-Rahman b. Nizām ad-dīn Ahmad b. Mohammad Jāmī (d. 898/1492) who is also known simply as Mulla Jāmī in Turkey lived in Herat which is one of the science centers during the 15th century. Jāmī made significant contributions to the social and scientific developments of the period and had an impact on the Anatolian 'ulamā' (scouts) and established close relations with some Ottoman sultans. Jāmī is known as a versatile scholar and thinker. As an author of more than forty-five works, he made a significant effort to base his views on scientific grounds. In his works, he focuses on the main issues of 'Ilm al-Kalām and Tasawwuf, as well as subjects such as wisdom, philosophy, morality, and advice. However, the doctrine of Wahdat al-wujūd, which is an issue related to Sufism, constitutes the main theme of his thought. In the history of Islamic thought, Jāmī is known for being the chief commentator of the Wahdat al-Wujūd thought. At the same time, Jāmī was a sophist, a poet from the Naqshbandī sect, and with the recognition of Persian classical literature as "Hātem al-Shu'arā". He is considered one of the key figures in the field of the Arabic language. In all these aspects, Jāmī can be considered as an important figure in the history of Islamic thought. In the century which Jāmī lived, Herat, one of the centers of Khorasan and Oriental Renaissance, was the capital of the Timurid Empire. Herat and its surroundings emerged as a platform representative of Ahl al-Sunnah's thought as of this period. This is also a region where Khorasan and Iraqi Shiites have lived and the members of both sects have had debates on various topics. As a religious authority, Jāmī has also witnessed debates between different theological schools. In his works, he emphasized the understanding of theology on the line of Ahl al-Sunnah, but he also served to spread the idea of reconciliation among Muslims based on the principle "Ahl al-qibla [people of the qibla] cannot be called kāfirs [disbelievers]" Jāmī's contribution to the preservation and spread of the Creed of Ahl-Sunnah was reflected in all his works. I'tikād-nāma, which is written in a simple and understandable Persian, is one of the fine examples of this effort. This article is an examination of Ulūhiyyah (godhead) in I'tikād-nāma, which aims to reveal the author's contribution to the preservation and spread of the creed of the Ahl al-Sunnah. Jāmī, in his work I'tikād-nāma, explained the principles of faith in a simple and clear language. It can be indicated that his literary work is similar to famous Aqidah classics of Ahl al-Sunnah including Al-'Aqidah al-Ṭahāwiyya, Aqā'id al-Nasafī, and Al-Fiqh al-akbar. In the context of proving the existence of Allah, rather than following a method of proof, he referred to some evidence pointing to His creativity, proving His existence and oneness. Jāmī associated the Kalām term, Sāni', with creation. He emphasized the role of negative attributes on the existence and oneness of God by including attributes such as qidam, bakā, and wahdaniyyah. At the same time, he followed a theological method which is known as Burhān al-tamānu' the scholars of theology by referring to conflict of will. Again, in his literary work, by evaluating the attributes of Allah, he emphasized that His names and attributes are exempt from the signs of creativity that express defect and deficiency such as evil and shame. Nevertheless, he approached the theologians by avoiding the use of expressions such as "accident" and "substance" and other expressions related to the attributes and attributes of Almighty Allah in a reciprocal approach. According to the author, it is defined in the attributes that Allah Almighty has qualified himself with all Kamāl (perfection) attributes. However, he said that these names are not limited to the "ninety-nine" or "thousand and one" as indicated by some narrated hadiths. He expressed that the names of Allah Ta'ala are many and that they cannot be expressed in terms of number and comparison. Jāmī accepted the attributes as seven attributes like Ash'ari. Jāmī who attributes the attribute Qudrah with the Divine Will stressed that all the willing things are within the scope of this attribute. Similar to views shared by Matūrīdī-Ash'ari theologians, he stated that all events taking place in the world and good and bad human behaviors are caused by God's creation. In the same way, he used several philosophical-mystical terms such as "fayz" and "katm al-'adem". However, it can be said that in this work Jāmī focuses more on theological method than a philosophical and mystical point of view. In Sufism, it is Ibn al-Arabī and

in philosophy, it is Nasir al-din al-Tûsî who can be considered as followers. They state that he received theology education from the students of scholars such as al-Taftazânî and al-Jurânî. Hence, Jâmî is a scholar of a century in which Islamic sciences have been auctioned together. At the same time, in the context of its geography, creed and operative sect, he is often considered as Hanafi- Matûridî. Jâmî does not pursue sectarian fanaticism. As a competent scholar of the period and region, it is possible to say that he has placed great importance on Ash'arî Kalâm. However, it is also difficult to argue that he follows a literal Ash'ari line. First of all, he is a great Sufi and a theoretician under the body of the Naqshbandî sect. Given these aspects, it is natural that Allah takes different metaphysical approaches to His existence, oneness, essence, and attributes. Jâmî's criticism of Kalâm scholars and philosophers in various works is the greatest indication that he is a competent scholar.

Keywords: Kalâm, Mulla Jâmî, İ'tikâd-nâme, Uluhiyyah, Divine names, Divine attributes.

Giriş

Molla Câmî unvanıyla meşhur olan Nûrüddîn Abdurrahman b. Nizâmüddîn Ahmed b. Muhammed Câmî,¹ Horasan'ın Câm kasabasının *Harcird* köyünde 23 Şaban 817/7 Kasım 1414 yılında doğmuş ve 18 Muharrem 898 (9 Kasım 1492) yılında günümüz Afganistan sınırları içerisinde bulunan Herat'ta vefat etmiştir.²

Câm şehrindeyken babası Nizameddin Ahmed'in yanında eğitimine başlayan Camî, babasının Herat'a Nizamiye medresesine müderris olarak gelmesiyle öğrenimini buradaki Nizamiye medreselerinde devam ettirmiştir. O, burada Mevlana Cüneyd-i Usûlî'den Arap dili ve edebiyatının temel kaynaklarını okumuş; Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) öğrencisi Ali Semerkandî ile Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin

¹ Müellif birinci divanın girişinde, Camî mahlasını doğduğu yer olan Câm şehrine ve Ahmed-i Nâmek-i Câmî'ye (ö. 536/1141) nispetle kullandığını yazmaktadır. Bk. Abdurrahman Câmî, *Divân-i Câmî*, (1/*Fâtihatü's-Şebâb*), tsh. A'lâhân Afsahzâd (Tahran: Mîrâs-i Mektûb, 1378), 1: 40.

² Molla Câmî vefatından önce 877 (1472) yılında hac ziyareti maksadıyla Herat'tan Hicaz'a doğru yola çıkmıştır. Câmî, bu yolculuk sırasında Hemedan, Kürdistan, Bağdat, Kerbela, Necef, Medine, Mekke, Şam, Halep ve Tebriz gibi bölgeleri gezerek 878 (1474) yılında Herat'a dönmüştür. O, bu seferinde Bağdat'tayken Rafizilerin kendisinin ehli beyt düşmanı olduğu itirazlarıyla karşılaşmış, Hanefi ve Şafii kadınların da hazır bulunduğu ilmi bir mecliste muterizleri susturarak ulemanın ve halkın takdirini kazanmıştır. Ayrıca hac dönüşünde Halep'te bulunduğu sırada, Sultan Fatih Mehmed Han, kendisini İstanbul'a davet etmek üzere elçi göndermiştir. Elçiler Halep'e varmadan Câmî'nin buradan ayrılmış olması nedeniyle bu davet gerçekleşmemiştir. Fatih, Camî'ye ikinci defa bir elçi gönderip ondan kalamcılar, felsefeciler ve mutasavvıfların görüşlerini mukayese eden bir eser yazmasını istemiş, bunun üzerine o, *ed-Dürretü'l-fâhire* adlı eserini kaleme almıştır. Ancak eser kendisine ulaşmadan Fatih Sultan Mehmet Han vefat etmiştir. Hacdan Herat'a döndükten sonra Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara (ö. 1506) tarafından kendisine tahsis edilmiş olan medresede Arap dili ve edebiyatı, tefsir ve hadis dersleri vermeye devam eden Molla Câmî, burada dünyaya veda etmiştir. Bk. Ömer Okumuş, "Câmî Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7: 95; Ali Aşgar Hikmet, *Camî Hayatı ve Eserleri*, çev. M. Nuri Gençosman (İstanbul: MEB Basımevi, 1991), 137-138; Câmî'nin vefatına dair geniş bilgi için bk. Ali Şir Nevayi, *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*, haz. Abdullah Rûyin (Mezâr-i Şerîf: Sultânî Yayınevi, 2010), 119-124.

(ö. 816/1413) öğrencisi Şehabeddin Muhammed el-Câcermî'den kelim ilmini tahsil etmiştir.³Câmî, fıkıh eğitimini ise Şafii mezhebi üzerinde tamamlamıştır.⁴ O, daha sonraları Semerkant'a giderek Uluğ Bey Medresesi'nde uzun yıllar kalmıştır.⁵ Semerkant dönüşünde tasavvufa fiili olarak intisap eden Câmî, Nakşibendî tarikatına bağlı ve vahdet-i vücud taraftarı büyük bir mutasavvıf sıfatıyla birçok sahada eser kaleme almıştır.⁶ Onun eserlerinin ana temasını şiir, edebiyat ve tasavvuf meseleler başta olmak üzere, felsefi ve kelâmî problemler oluşturur.⁷

Molla Câmî'nin yaşadığı XV. Yüzyılda Herat, Timurular devletinin başkenti olmasının yanı sıra Horasan ve "şark rönesansı"nın merkezlerinden biri olarak da öne çıkmıştır. Bir kültür merkezi olması yolunda gerekli alt yapının Timur (ö.807/1405) tarafından oluşturulduğu Herat şehri, oğlu Şahruh (ö.850/1447) ve torunu Baysungur'un (ö.837/1433) destekleriyle bu unvanı haklı olarak elde etmiştir. Çeşitli medreseler ve kütüphaneleri bünyesinde barındıran şehir, dinî ilimlerle birlikte edebiyat ve sanat gibi diğer bilim dallarındaki gelişmelere de evsahipliği yapmıştır. Bu nedenle, çeşitli ilim adamlarıyla sanat erbapları ve tasavvufî tarikatların büyük temsilcilerininin bulunduğu Herat'ta, İslam medeniyetinde etkili olmuş birçok âlim ve bilgin yetişmiştir. Bunlar arasında ise hiç şüphesiz Ali Şir Nevayi (ö.906/1501) ile Abdurrahman Câmî haklı bir şöhrete sahiptir. Horasan ve Irak Şii-lerini de barındıran Herat ve çevresi, Câmî'nin yaşadığı dönem itibariyle Ehl-i Sün-

³ Câmî'nin Kelim ilmini Eş'arî mezhebi esaslarına göre öğrendiğini söylemek mümkün ise de; onun tasavvuf, felsefe ve kelam problemlerinin bir mukayesesi niteliğindeki *ed-Dürret'ül-Fâhire* adlı eserinde genel olarak felsefecilerle kelamcıları tenkit ederken, birçok konuda Eş'arîlerle İmam Eş'arî'yi özellikle anmaktadır. Bu sebeple, onun kelim alanındaki birikimi tartışılmaz olmakla birlikte, bu ilmi bir disiplin olarak benimsediğini söylemek zordur. Sıfatlar konusu ve efâlül-ibâd hakkındaki eleştirileri için bk. Abdurrahman Camî, *ed-Dürret'ül-Fâhire*, thk. Ahmed Abdurrahim es-sâiyh, Ahmed Abduh Ivez (Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2002), 18-19, 42-43.

⁴ Hamid Algar, *Abdurrahman Câmî*, trc. Abdullah Taha Orhan-Zeyneb Hafsa Orhan (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016), 34-36; Hikmet, *Camî Hayatı ve Eserleri*, 100-103, 228; Okumuş, "Câmî Abdurrahman", 7: 94.

⁵ Molla Câmî'nin Semerkant'a yolculuğu muhtemelen 840/1436 yılında gerçekleşmiştir. Burada Uluğ Bey Medresesinde Kadızâde Rûmî'den (ö. 844/1440?) riyaziyyât ve astronomi dersleri alan Camî, Ali Kuşçu (ö. 879/1474) ile de görüşerek her iki bilim adamıyla ilmi tartışmalarda bulunmuş ve onların takdirini kazanmıştır. Ancak Ali Kuşçu ile münazarasının Herat'ta gerçekleştiği de söylenmektedir. Câmî'nin Semerkant'a ikinci (870) ve üçüncü (884) kez yolculuğu ise Ubeydullah Ahrar (ö.895/1490) ile tasavvufun bazı giriş konularını görüşmek için gerçekleşmiştir. Algar, *Abdurrahman Câmî*, 40-42; Hikmet, *Camî Hayatı ve Eserleri*, 135-136.

⁶ Aslında Câmî'nin tasavvufa tanışıklığı çocukluk çağlarına kadar uzanır. Onun tasavvufa fiili olarak intisabı ise Semerkant'tan (856/1452 muhtemel tarih) Herat'a dönüşünde olmuştur. Burada Nakşibendî şeyhi Sa'deddin Kaşgarî'ye (v. 860/1456) intisap eden Câmî, onun vefatından sonra halefi Hâce Ubeydullah Ahrar'a bağlanmıştır. Onun tarikat silsilesi ise Sa'deddin Kaşgarî, Nizameddin Hâmûş ve Alâeddin Attar yoluyla Nakşibendiyye tarikatının kurucusu Bahâeddin Nakşibend'e ulaşmaktadır. Câmî, şeyhi Kaşgarî'den irşat izni almasına rağmen hiçbir zaman bir tekkede şeyhlik yapmamış, hayatını medresede ders vermek ve talebe yetiştirmekle geçirmiştir. Algar, *Abdurrahman Câmî*, 43; Hikmet, *Camî Hayatı ve Eserleri*, 135-136; Okumuş, "Câmî Abdurrahman", 7: 96; Allâme Abdulhay Habîbî, *Endîşe-i Câmî* (Kabil, Merkez-i Tahkîkât-i Allâme Habîbî, 2005), 42-43; Câmî'nin tasavvufî görüşleriyle ilgili müstakil bir çalışma için bk. İbrahim Allahverdiyev, *Abdurrahman Câmî ve Tasavvufî Görüşleri* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009).

⁷ Câmî'nin eserlerinin tam fihristi için bk. Kadir Turgut, *Abdurrahman Câmî, Hayatı, Eserleri ve Düşünce Eserlerinin Türke Edebiyatına Etkisi* (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013), 27-30.

net düşüncesinin merkezi olarak ön plana çıkmasının yanı sıra mezhebî tartışmaların yaşandığı bir bölge olma özelliğiyle de dikkatleri çekmektedir.⁸

İşte böyle bir dönemde, söz konusu mezhepler arasındaki uyuşmazlıklara ta-nıklık eden Molla Câmî'nin,⁹ kaleme aldığı eserlerde -bölgenin öncü bir âlimi olması yönüyle- hem kendi akidesinin Ehl-i Sünnet çizgisinde olduğunu ifade etme hem de bu akidenin geniş kitlelere ulaşmasını sağlama gayreti içerisinde olduğu görülmektedir. O, bu çabasının en güzel örneklerinden birini, sade ve anlaşılır bir Farsça ile telif ettiği *İ'tikâd-nâme*'si ile ortaya koymuştur. Makalemiz, manzumenin ulûhiyet bahsine dair bir inceleme olup müellifin Ehl-i Sünnet itikadının korunup yayılmasına sunduğu katkının ortaya konmasını hedeflemektedir.

1. İ'tikâd-Nâme'nin İçeriği

Bu çalışmada inceleme konusu yaptığımız *İ'tikâd-nâme* isimli eser, Molla Câmî'nin itikâdî görüşlerini ihtiva eden ve İslam akâidi niteliği taşıyan özet bir manzumedir. Manzume aslında Câmî'nin müstakil bir eseri olmayıp kendisinin *Silsiletü'z-Zehab* adlı mesnevisinin ahlakî ve tasavvufî konuları içeren birinci defterinin son bölümüdür. Câmî bu bölümü, mürşidi Ubeydullah Ahrar'ın (v. 895/1490) tavsiyesi üzerine kaleme almıştır.¹⁰

Eserin Abdullah Şefikî tarafından yapılan tahkikli neşri (Meşhet, h. 1386) bu makalede esas alınmıştır. Yine kullanılan beyitlerin, eserin Mehmet Fatih Çakır tarafından yayına hazırlanan Duhânîzâde Ali Çelebi'ye ait Osmanlıca manzum tercümesinde yer alan Farsça orjinal metni (İstanbul, 2014) dikkate alınarak karşılaştırması yapılmıştır. Araştırmamıza esas teşkil eden bu iki nüsha, müellifin manzumesinin farklı alfabelerle tercüme ve sadeleştirilmiş halidir. Bu nüshalarda, hazırlayan kişiler tarafından bazı açıklamalara yer verilmişse de bunlar Câmî'nin fikirleri üzerine özgün birer çalışma olmayıp sadece bazı kavramların izahıyla sınırlıdır.¹¹

Sade ve anlaşılır bir Farsça ile telif edilen *İ'tikâd-nâme*, elbette bütün akaid konularını kapsayıcı mahiyette yazılmış değildir. Molla Câmî'nin bu eserinde, subûtî sıfatlar gibi bazı konularda Eş'arî düşüncenin ön plana çıkarıldığı hissedilse de eser, Ehl-i Sünnet akidesinin genel hatlarının manzum sunumu olması bakımından önemlidir. Bu yönüyle manzumenin, *el-Akâidetü't-Tahaviyye*, *Akâid-i Neseî* ve *Fıkh-ı Ekber* gibi Ehl-i Sünnetin akâid klasikleriyle benzerlik gösterdiği söylenebilir.¹² Eserin

⁸ Bk. İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı-Felsefe Biliminin Arka Planı: Semerkant Matematik Astromi Okulu", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi* 8/14 (2003/1): 3-5; Abdülhakim Şer'î Cuzcânî, *Tasavvuf ve İnsan* (Kabil: İntişârât-ı Saîd, 2012), 225; Hikmet, *Camî Hayatı ve Eserleri*, 228; Mustafa Şahin, "Mîrzâ Şahrûh'un Oğlu Mîrzâ Baysungûr'un Sanat ve Sanatçılara Bakışı Açısından Değerlendirilmesi", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 18 (Haziran, 2014): 174-180; Ayrıca Timurlular dönemindeki diğer gelişmeler için bk. Hayrunnisa A. Akbıyık, "Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatçıları", *Bilgi Dergisi* 30 (Yaz, 2004): 153-155; Ali Ahmed Naîmî, *Sûretgerân ve Hüş Nevîsân-i Herât Der Asr-ı Timuriyân* (Kabil: Neşerât-i Encümen-i Tarih-i Afganistan, 1328/1949), 7-10.

⁹ Bk. Hikmet, *Camî Hayatı ve Eserleri*, 228.

¹⁰ Rıza Kurtuluş, "Heft Evreng", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17: 157.

¹¹ Eserin Türkçe tercümesine dair diğer bir değerlendirme için bk. Ahmet Sevgi, "Molla Câmî'nin Akâit Risalesi ve Türkçe Manzûm Bir Tercümesi", *SÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011): 2-4.

¹² Eserin Osmanlıca manzum tercümesini yapan Duhânîzâde Ali Çelebi'nin "Bâis-i Tercüme-i Akâid-i Din"

konu başlıklarına bakıldığında ise kapsamının aşağıdaki şekilde olduğu gör÷lür:

1. Allah'a Hamd, İmanın Tarifi, İcmali ve Tafsili İman Hakkında
2. Allah'ın Varlığı, Birliği, İsim ve Sıfatları, Allah'ın Fiilleri Hakkında
3. Meleklerin Varlığı ve Onlara İman Hakkında
4. Peygamberlere İman, Peygamberlerin Faziletleri, Hâtemü'l-Enbiya, Hz. Peygamberin Şeriatı, Mi'rac Mucizesi ve Peygamberlerin Mu'cizeleri Hakkında
5. Kitaplara İman ve Allah'ın Kelamının Kadim Olup Olmadığı Hakkında
6. Hz. Peygamber Ümmetinin Fazileti, Ehli Beyt Ve Ashâbının Şerefi Hakkında
7. Ehl-i Kibleyi Tekfir Etmenin Caiz Olmadığı Hakkında
8. Kabir Azabı ve Sorgusu Hakkında
9. Sûranın İki Defa Üfürülmesi Hakkında
10. Amel Defterlerinin Verilmesi Hakkında
11. Mizan Hakkında
12. Sırat Hakkında
13. Arasâtın Mevkıfları Hakkında
14. Kâfirlerin Ebedi Olarak Cehennemde Kalacakları ve Bazı Günahkârların da Şefaate Cehennemden Çıkacakları Hakkında
15. Havz-ı Kevser Hakkında
16. Cennetin Dereceleri, Orada Ebedi Kalma ve Ru'yetullâh Hakkında.

Yukarıdaki içerik göz önünde bulundurulduğunda genel hatlarıyla *İtikâd-nâme'*nin, ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret gibi ana bölümlere ayrıldığı gör÷lür. Eserin, bu çalışmanın kapsamını teşkil eden ulûhiyet bahsi; alt başlıklar olarak Allah'ın varlığı, birliği ve delilleriyle isim, sıfat ve fiillerini oluşturmaktadır.

1. Allah'ın Varlığı, Birliği ve Delilleri

Allah'ın varlığıyla ilgilenen İslam âlimleri, O'nun varlığını ve birliğini ispatlamanın (isbât-ı vâcib) mümkün olup olmadığı konusu üzerinde durmuşlardır. Bu konuyla ilgili başta kelimciler olmak üzere İslam filozofları¹³ ve mutasavvıflar¹⁴ tarih sürecinde çeşitli deliller ileri sürmüşlerdir. Bu yüzden Allah'ın varlığının ispatı konusunda İslam bilginleri arasında görüş birliğinin bulunduğunu söylemek zordur. Bunlardan kelim âlimleri, ilahiyat ve nübüvvetle ilgili hususlarda aklî izah, istidlal

başlığı altında söyledileri bu kanaatimizi destekler niteliktedir. Zira o, Ömer Neseî'nin *Akaidi'*yle Camî'nin bu eserini aynı özellikte olduğunu ifade ederek: "Biri Arapça yazılmış nurlar saçan bir eserdir. Diğeri ise acemlerin bir kısmına yol göstermektedir." demektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Mevlânâ Abdurrahman-ı Câmî, *İtikâdnâme*, çev. Duhânîzade Ali Çelebi, haz. Mehmet Fatih Çakır (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014), 52-57.

¹³ İslam filozoflarının Allah'ın varlığı ve delilleriyle ilgili görüşleri için bk. İbrahim Agâh Çubukçu, *İslam Fesefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967), 14-24.

¹⁴ Bu konudaki tartışılarda tarafsız kalmayan Molla Câmî, İspat-ı vacib konusıyla ilgili risalesinde kelim, felsefe ve tasavvufun varlık anlayışını değerlendirmiştir. Bu grupların konuyla ilgili görüşlerinin mukayesesi, Câmî'nin kendisinin ve mutasavvıfların bu konudaki kanaatleri için bk. Camî, *ed-Dürretü'l-Fâhire*, 7-18.

ve ispat yollarına gidilebileceğini;¹⁵ diğer iman esaslarının ise sem'iyâtâ dâhil meseleler olup nakle dayandığını, fakat akılla da izahının mümkün olduğunu savunmuşlardır.¹⁶

Molla Câmî'nin ise, diğer eserlerinde her ne kadar tasavvufî yorum ağır bassada,¹⁷ bu eserinde mütekellimlerle paralel bir yöntem izlediğini söylemek mümkündür. Ancak onun, bu manzumesinde Allah'ın varlığını, birliğini ve delillerini söz konusu ederken, bir ispat tartışmasına girmekten ziyade O'nun yaratıcılık özelliğine dikkat çekerek; varlığına ve birliğine delâlet eden kimi delilleri, sadelikle ve akla hitabeden bir tarzda ortaya koymaya çalıştığı görülür. Örneğin müellife göre, ince düşünebilen (akledebilen) herkes, yer ve gökteki "cisim" ve "ruh" kabilinden olan şeylerin bir yaratıcısının (Sâni') olduğunu kesin bir biçimde anlar:

که آسمان و زمین و هر چه در او - باشد از جسم و جان چه کهنه چه نو
نیست آن را ز صناعی چاره - که بود فیض بخش، همواره

"Gökte ve yerde; onlardaki cisim ve ruh kabilinden eski ve yeni şeylerin, feyiz verici Sâni'den başka çareleri yoktur."¹⁸ Yani bunun tersi ise imkânsızdır. Zira hiçbir şey kendi kendine var olamaz. Aksine onları yaratan ve var eden bir yaratıcı vardır. Câmî'nin yaratıcı ile yaratan arasındaki bu ilişkiye, yapı-mimar ve resim-ressam örnekleriyle daha çok dikkat çekmeye çalıştığı görülür:

خانه بی صنع خانه ساز که دید - نقش بی دست خامه زن که شنید
هر چه آورده سوی هستی پی - یافتنه هستی و بقا از وی

"Mimarı olmayan bir yapıyı kim görmüş; kalem vurulmayan bir resmin ortaya çıktığını kim duymuş? Varlık sahasına çıkan her şey, vücudunu ve bekasımı O'ndan almıştır."¹⁹

Müellif, bu teşbihin hemen ardından Allah Teâlâ'nın zatıyla sıfatlarını takdis ve tenzih sadedinde, yaratılmışlara mahsus vasıflardan *selb* ve *nefy* ederek, yanlış anlaşılmaya mahal bırakmayacak şekilde açıklamaktadır. Bu bağlamda o, Allah'ın zatını ve sıfatlarını "araz" ve "cevher" olmaktan soyutlayarak, O'nun zatının akla gelebilecek her şeyden yüce olduğunu şu beyitle dile getirir:

نه عرض ذات او و نه جوهر - هر چه بندی خیال از آن برتر

"O'nun zatı ne araz ne de cevherdir; akla gelebilecek şeylerden yücedir."²⁰

Câmî'nin selbî sıfatlar bağlamında Allah Teâlâ için "cevher" ve "araz" kelimelerini kullanmaması, bu konuda onu kelamcılara daha çok yaklaştırmaktadır. Zira

¹⁵ Bk. İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî, *eş-Şâmil, fî Usûli'd-Dîn*, thk. Ali Sâmî en-Neşşâr, Süheyr Muhammed Muhtâr, Faysal Budeyr Avn (İskenderiyye: *Münşeâtü'l-Meârif*, 1969), 115-119; Nûreddin es-Sabûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), 20-24; Abdulkâhîr el-Bağdâdî, *Usûli'd-Dîn*, thk. Ahmed Şemsuddin (Beyrut: Dârü'l-Kütü'l-İlmîyye, 2002), 51; Bilkâsım el-Gâlî, *Bünyân Güzâr-i Kelâm-i Haneffî* (Der Bâre-i Zindegî ve Endîşe-i Ebû Mansûr Mâtürîdî), çev. Ahmed Zeki Hâverniyâ (Kabil: Kabulistân, 1397/2018), 103-104.

¹⁶ Şerafeddin Gölcük-Süleyman Toprak, *Kelam; Tarih, Ekoller, Problemler* (Konya: Tekin Kitabevi, 2001), 156-159.

¹⁷ Zira Molla Câmî, marifetü'llâh konusunda "keşf" ve "ıyan" bilgisine daha çok önem vermektedir. Bk. Câmî, *ed-Dürretü'l-Fâhire*, 11-12.

¹⁸ Mevlana Abdurrahman Câmî, *İ'tikâd-nâme*, Şerh ve tavzih Abdullah Şefikî (Meşhed: Şeyhü'l-İslam Ahmed-i Câm, 1386/2007), 23-24.

¹⁹ Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 24.

²⁰ Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 25.

kelam bilginleri Allah Teâlâ ve sıfatları için cevher ve araz tabirlerini kullanmamışlardır.²¹ Çünkü Allah'a cevher dediğimiz takdirde, bileşik olma ve bir mekânda yer kaplama gibi cismin özellikleri söz konusu olacağından, O'nu bu ifadeyle nitelemek caiz görülmemiştir. Ancak bazı fırkaların her iki kavramı da Allah için kullandıkları görülür.²² Farsça gevher kelimesinden Arapça'ya cevher şeklinde intikal eden bu terim, kelime olarak kendi başına bulunan, varlığını koruyabilen ve zatıyla kâim olan gibi manalara gelmektedir.²³ Araz ise, kendi başına var olmayan, zatıyla kâim olmayan manasında olup kendisini taşıyacak başka bir varlığa muhtaç olan şey demektir. Kısaca cevherin zıddı bir anlam taşımaktadır.²⁴

Yukarıdaki sözlerinin devamında Molla Câmî, bütün eşyanın Allah Teâlâ'ya muhtaç ve O'nun ise muhtaçlıktan "berî" olduğunu ifade etmek suretiyle; "evvel" itibariyle Allah Teâlâ'nın var olduğunu, "âhir" olarak da yine O'nun bâkî kalacağını, bunun "künhü"ne ise Allah'tan başka kimsenin vâkıf olmadığını söyleyerek kıdem, beka ve vahdaniyet gibi selbî sıfatlara vurgu yapar:

همه محتاج او نشیب و فراز - او میرا ز احتیاج و نیاز
اول او بود و کائنات نبود - یاقوت زو جمله کائنات وجود
آخر ماند و نماند کس - کنه اورا جز او نداند کس

"Alçaklık ve yükseklikteki (yer ve gökteki) her şey O'na muhtaç olup O ise ihtiyaçtan berîdir. Önce O vardı, kâinat yoktu. Son olarak da O'nun dışında kimse kalmayacaktır. Bunun künhüne ise kimse vakıf değildir."²⁵

Bu ifadelerinin devamında Câmî, tam bir Ehl-i sünnet duruşu sergileyerek, Allah'ın hem zatı hem de sıfatları itibariyle her şeyden ayrı (cüdâ) olduğunu ve ebediyen hiçbir şeyin O'nun benzeri olamayacağını dile getirir:

از همه در صفات و ذات جدا - لیس شیء کمثله ابدا

"(Allah Teâlâ) sıfatları ve zatında her şeyden ayrıdır. Hiçbir şey, ebediyen O'nun benzeri değildir."²⁶ Bu beytin son mısrası aynı zamanda Şûrâ Suresi'nin 11. âyeti kerimesine telmihtir. Câmî'nin bu beyanlarını, Allah Teâlâ'nın zatının ve sıfatlarının başka varlıkların zatına ve sıfatlarına; yani hâdis olan şeylere benzememesi manasındaki selbî sıfatlardan olan *muhalefetün li'l-havâdis* bağlamında da değerlendirmek mümkündür.

Câmî, dizelerinde Allah Teâlâ'nın birliğiyle ilgili düşüncelerine devam ederek O'nun zatında "vâhid", tek olduğunu, bu birliğin adet ve sayı bakımından "birin" kar-

²¹ Sabûnî, *el-Bidâye*, 24.

²² Bk. Sabûnî, *el-Bidâye*, 24-27.

²³ Ayrıca Neseî, cevher lafzının sözlük anlamını "varlığı kendinden olan" değil, "asıl" manasında olduğunu söylemektedir. Bk. Neseî, Ebü'l-Muîn Meymun b. Muhammed. *Kitâbü't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhîd (Tevhîdin Esasları)*. Trc. Hülya Alper (İstanbul: İz Yayınları, 2013), 30-31.

²⁴ Sa'duddin Mes'ud b. Ömer Taftazânî, *Şerhu'l-Akâidü'n-Neseîyye*, thk. Abdusselâm Abdülhâdî Şennâr (Beyrut: Dâru'l-Beyrûtî, 2007), 50-55; Süleyman Hayrî Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 76-77; Bekir Topaloğlu-İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM, 2010), 29,59; İlhan, Kutluer, "Cevher", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 1993), 7: 450.

²⁵ Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 24-25.

²⁶ Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 25.

sılığı olmadığını, O'nun izzetli bargâhının şerik ve ortaktan münezzehtir olduğunu söyler:

واحد است او بذات خویش واحد – وحدتی برتر از شمار و عدد

“O zatında, adet ve sayı bakımından olmaksızın tektir.”²⁷

Molla Câmî, bu yöndeki görüşlerini desteklemek için, temeli Ku'ân-ı Kerim'e dayanan,²⁸ Allah'ın birliğini ispat için kullanılan ve kelimeler arasında “burhân-ı temânu”²⁹ adıyla bilinen irade çatışması manasındaki delile başvurarak kelimeler bir yöntem izlemiştir. Ayrıca Câmî'nin, aşağıda örneklerini vereceğimiz ifadelerinin; İmam Mâtürîdî'nin bu konudaki görüşleriyle de örtüştüğü görülmektedir.³⁰ O, bunu şöyle izah eder:

گر خدا بودی از یکی افزون – کی بماندی جهان بدین قانون

در فیض وجود بسته شدی – تار و پود بقا گسسته شدی

همه عالم عدم شدی باهم – بلکه بیرون نیامدی ز عدم

داند آن کس ز عقل دارد بهر – که دو شه را چو جا شود یک شهر

سلک جمعیت از نظام افتد – رخنه در کار خاص و عام افتد

“Eğer âlemde birden fazla ilah (Hudâ) olsaydı, cihan aynı kanun ve nizam üzere nasıl dururdu? Zira (iki ilahın iradelerinin çatışması neticesinde) varlığın feyiz kapısı kapanır ve bekânın ipleri kopar, bütün âlem ya yok (adem) olur ya da yokluktan hiç çıkmazdı. Akli başında olan kişi, (iki ilah bir yana) tek ülkede (bile) iki padişahın barınamayacağını bilir. Çünkü (iki padişah olursa) toplumun düzeni bozulur ve insanların işlerinde boşluk meydana gelir.”³¹

2. Allah'ın İsim, Sıfat ve Fiilleri

Müellifimiz Molla Câmî bu eserinde, yukarıda gördüğümüz selbî sıfatlar dışında Allah'ın diğer bazı isim ve subûtî sıfatlarına da yer vermiştir. Bunları Allah'ın isimleri, subûtî sıfatları ve fiilleri diye kategorize ederek incelemek mümkündür.

a. Allah'ın İsimleri: İsimler anlamını içeren *esmâ* kelimesine, en güzel manasına gelen *hüsna* kelimesi eklenerek; O'nun isimlerine *esmâ-i hüsna* yani “en güzel isimler” denilmiştir. Ayrıca *hüsna* kelimesi çirkinlik ve günah anlamındaki *süv'â* kelimesinin zıddı olup güzel akıbet, zafer ve şehadet gibi anlamları da kapsamaktadır.³² Kur'an-ı Kerim'de en güzel isimlerin Allah Teâlâ'nın olduğunun; bunlarla dua ve niyaz edilmesinin ifade edilmesi,³³ bu isimlendirmenin kaynağıyla ilgili ipucu vermektedir.³⁴

Molla Câmî'ye göre, Allah Teâlâ bütün kemal sıfatlarla “mevsûf” ve övülmüş

²⁷ Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 26-27.

²⁸ Bk. Enbiya, 21/22.

²⁹ Bu delil için bk. Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed en-Nesefî, *Tabsiratü'l Edille*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 1: 114.

³⁰ Bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi (Beyrut: Dâr Sâdır, 2010), 86.

³¹ Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 28-29.

³² Ramazan Altıntaş, *İslam Düşüncesinde Tevhîd ve Estetik İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2002), 112.

³³ Bk. İsrâ, 17/110; A'râf, 7/180; Tâhâ, 20/8; Haşr, 59/24.

³⁴ Bk. Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, 138-139.

olup celalinden haber veren sıfatlarla tanınmıştır. O, bu isimlerin, “haber”de geçtiği şekliyle “doksan dokuz”³⁵ veya halk arasında meşhur olan “binbir” rakamıyla sınırlı (mahsur) olmadığını dile getirmektedir. Ona göre, Allah Teâlâ’nın isimleri pek çok olup sayı ve kıyas³⁶ kabul etmez. Yine bunlar ayıptan “berî” olup “şerr” gibi olumsuz ifadelerle de nitelendirilemezler. Aşağıdaki beyitlerde, onun bu kanaatleri görülmektedir:

به صفات کمال موصوف است - به نعت جلال معروف است
 باشد اسماء او چنان بسیار - که بود برتر از قیاس و شمار
 در خبر گرچه هست صد کم یک - هست نسبت به آن جناب اندک
 ورچه باشد هزار و یک مشهور - نیست اندر هزار و یک محصور
 همه پاک از شر و بری از شین - همه باذات او نه غیر و نه عین

“Allah Teâla kemalet sıfatlarla övülmüş, celal sıfatlarla tanınmıştır. O’nun isimleri pek çok olup kıyas yapmak ve saymak mümkün değildir. Haberde doksan dokuz olarak geçiyorsa da, bunların O’na nispeti çok azdır. Gerçi bu isimlerin binbir tane olduğu da meşhurdur. Ancak (O’nun isimleri) bunlarla da sınırlı değildir. O’nun isim ve sıfatlarının tamamı, şerr ve ayıp gibi niteliklerden uzaktır. Bunlar zatın ne aynı ne de gayrıdır.”³⁷

Buradan anlaşılın o ki müellif, Allah’ın isimlerinin “tevkîfî” oluşu konusuna farklı bakmaktadır.³⁸ Yine Câmî’nin, yukarıda görüldüğü üzere Allah Teâla’ya kıyas yoluyla isim verilemeyeceğini vurgulaması ve Allah’ın isim ve sıfatlarının, zatının ne aynı ne de gayrısı olduğunu söylemesi, Ehl-i Sünnet’in bu hususlarla ilgili görüşlerinin teyidi mahiyetindedir.³⁹

b. Allah’ın Subûtî Sıfatları: Bu eserinde Molla Câmî, subûtî sıfatları Eş’arîler gibi sayıca yedi olarak izah etmiş, “tekvin” sıfatına ise bu sıralamada yer vermemiştir. Bilindiği üzere “tekvin”in müstakil bir sıfat olup olmadığı hususunda Eş’arî ve Mâtürîdîler arasında ihtilaf söz konusudur. Mâtürîdîlere göre “tekvin”, Allah’ın zatıyla kâim, müstakil, ezeli ve subûtî bir sıfat iken; Eş’arîler bunu, “kudret” sıfatıyla birlikte mütalaa ederek, “tekvin”in ayrı bir sıfat kabul edilmesi halinde mükevvenin de ezeli kabul edileceği endişesini taşımışlardır.⁴⁰

³⁵ Söz konusu hadis-i şerif için bk. Buharî, “Tevhîd”, 12: 7392; “De’avât”, 68: 6410.

³⁶ Zira Ehl-i sünnete göre Allah Teâla’ya kıyas yönüyle isim vermek caiz değildir. Bk. Bağdâdî, *Usûlü’l-Dîn*, 138-139.

³⁷ Câmî, *İ’tikâd-nâme*, 29-30.

³⁸ İslam âlimleri nezdinde, nas ve sünnette mevcut olmayan isimlerin Allah’a izafesi ihtilaf konusudur. Bu âlimlerin, isimlerin “murtecel” olduğundan yola çıkarak Allah Teâlâ’ya kendisinden başkasının ad veremeyeceği hususunda ittifak ettikleri bilinmektedir. Selef ve muhaddisler gibi muhafazakâr İslam ulemasıyla Mutezile’nin Bağdat kolu bu hususta bir esnekliğe gitmeyerek Allah Teâlâ’nın isimlerini kitap ve sünnetle sınırlı yani *tevkîfî* (Allah ve Peygamber tarafından bildirilmesine bağlı) olduğunu kabul etmişlerdir. Çoğunlukta olan diğer İslam âlimleri ise, naslarda yer almayan isimlerin Allah Teâlâ’ya izafesini, ulûhiyetin “şanına yakışması” ve bir eksiklik içermemesi şartı ve kaydıyla uygun görerek, bazı isim ve sıfatlarla Allah Teâlâ’yı nitelendirilmede bir sakınca olmadığını söylemişlerdir. Bk. Bekir Topaloğlu, “Esmâ-i Hüsnâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 410-411.

³⁹ Ehl-i sünnetin, isimlerin sayısı (aded) ve “kıyas” hakkındaki görüşleri için Bk. Bağdâdî, *Usûlü’l-Dîn*, 138-139, 142-143.

⁴⁰ Sabûnî, *el-Bidâye fi Usûliddîn*, 37.

Molla Câmi, yaratmayla ilgili görüşlerini ise, subûtî sıfatlardan bazılarının izahını yaparken yer vereceği gibi; kelimelerden sonra incelediği "Allah'ın fiilleri" konusu kapsamında, insanın fiilleriyle iradesini de söz konusu ederek ele almaktadır. Câmi'ye göre, subûtî sıfatların ilki "hayat" olup sonuncusu "kelam"dır. O, aşağıda açıklamalarına yer verilecek olan bu sıfatları *hayat, ilim, irade, kudret, sem', basar* ve *kelam* şeklinde sıralar.

Kelime olarak yaşamak, canlı olmak anlamlarına gelen "hayat", ıstılâhî manada ise Allah Teâlâ'nın subûtî sıfatlarının ilkinin ifade etmekte olup ilâhî sıfatların mevcudiyet ve sıhhatinin de temelini oluşturmaktadır.⁴¹ Bu sıfatın, Molla Câmi'nin değerlendirmelerinde ise, tenzih yönüyle yer aldığı görülür. O, Allah Teâlâ'yı bu hayatla vasıflandırırken, O'nun hayatının "nefs", "ruh" ve "beden" kabilinden yaratılmışlara mahsus niteliklerle değil; zatı itibarıyla diri ve *pâyende* (bâkî) olduğunu söylemektedir. Aynı zamanda ona göre de bu sıfat diğer bütün sıfatların ilkidir:

از صفات یکی حیات آمد - که امام همه صفات آمد
نه حیاتش بروح و نفس و تن است - بلکه او زنده هم به خویشتن است
او به خود زنده است، پاینده - زندگان دگر به او زنده

"Sıfatlardan biri olan hayat, bütün sıfatların imamıdır. O'nun hayatı ne ruh ne nefis ve ne beden (vasıtasıyladır). O, kendisiyle hayattadır. O kendi kendine diri ve baki olup diğer canlılar O'nunla hayattadır."⁴² Çünkü ruh, nefis ve beden yaratılmış ve sonlu olması yönüyle mahlûkata has şeylerdir. Allah Teâlâ ise kendi şanına mahsus ebedi ve sonsuz bir hayatla muttasıf olduğundan, bu tür tabirlerin O'na izafe edilmesi uygun değildir. Kısaca Câmi'nin söz konusu ifadeleri isabetle yerindedir.

Molla Câmi'nin, "hayat" sıfatından sonra "ilim" sıfatı hakkında bilgi verdiği görülür. Bilmek manasına gelen ilim kelimesi, Allah'a sıfat olarak izafe edildiğinde, her şeyin O'nun bilgisi kapsamına girmesini ifade eder.⁴³ Bu manada ilim sıfatı, olmuş, olan, olacak, geçmiş, gelecek, gizli ve açık her şeyi kapsar. Onun ilminde artma ve eksilme söz konusu olmadığı gibi O, unutmaktan da münezzehtir.⁴⁴

Câmi'ye göre de Allah'ın ilmi "sebk", "cehl" ve "fikir" gibi hâdis varlıklara mahsus niteliklerden uzaktır. Yani Allah Teâlâ ilim sıfatıyla ezelde muttasıf olduğundan; O'nun ilmi öncelik ve sonralık bakımından bir zaman dilimiyle sınırlanamaz. Yine O, düşünme yoluyla da âlim değildir. Zira Allah, hiçbir zaman her hangi bir şey konusunda "cahil" olmamıştır. O'nun ilmi, *-külli* ve *cüz'î*- bütün kâinata taalluk eder. Yer (mekân) ve yerde bulunan (mekîn) zerrelere dahi Allah'ın ilminin ihatası dışına çıkamaz. Çöllerdeki kum taneleri ya da ağaç dallarındaki yaprakların sayısı ve keyfiyeti Allah'a açık ve aşikâr olup hiçbir şey O'nun ilminden gizli değildir.⁴⁵

هست بعد از حیات علم و شعور - علمی از سبق و جهل و فکرت دور
متعلق به جمله کلیات - متجاوز از ان به جزئیات
نره بی نیست در مکین و مکان - که نه علمش بود محیط به آن

⁴¹ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 123-124.

⁴² Câmi, *İ'tikâd-nâme*, 31-32.

⁴³ Taftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseفیye*, 85.

⁴⁴ Gölcük-Toprak, *Kelâm*, 234.

⁴⁵ Câmi, *İ'tikâd-nâme*, 32-34.

عدد ریگ در بیا بانها - عدد برگها در بیستانها
همه نزدیک او بود ظاهر - همه در علم او بود حاضر

“Hayattan sonraki sıfat, sebk, cehl ve fikret gibi niteliklerden uzak olan ilim ve şuur sıfatıdır. (Allah’ın ilmi) bütün kâinat ve cüz’iyyata tallukeder. Mekin ve mekânda bulunan zerrelere dahi O’nun ilminin ihatası dışında değildir. Çöllerdeki kum taneleri ve bahçelerdeki ağaç yapraklarının sayıları olsun, hepsi O’nun ilminde zahir ve hazırdır.”⁴⁶

Müellife göre subûfî sıfatların üçüncüsü iradedir. İrade, “istemek, dilemek” anlamlarını içermekte olup “bir şeyi yapıp yapmama hususunda karar verebilme gücü” olarak tarif edilir. Allah’a sıfat olarak izafe edildiğinde ise irade, “Allah’ın emir, hüküm ve fiillerinde hür” olduğunu bildirir. Bununla birlikte, “meşîet” terimi de iradeyle eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.⁴⁷

Molla Câmî de, irade ve meşîet kavramlarını eş anlamlı olarak kullanmasının yanı sıra Farça’da istemek ve dilemek anlamına gelen “hâst” kelimesini de aynı anlamda kullanmaktadır. Ona göre, âlemde ister bütün eşyadan her an meydana gelen “tabiî fiiller” olsun, isterse “iradî fiiller” anlamındaki insan eylemleri; bunların tamamı Allah’ın meşîeti ile meydana gelmiş olup, kemal ve hikmetiyle bina edilmiştir (mübtenî):

وزیبی آن بود ارادت و خواست - خواستی لایزال بی کم و کاست
فعل هائیکه از همه اشیاء - نو به نو در جهان شود پیدا
گر ارادی بود چو فعل بشر - ور طبیعی بود چو میل حجر
منبعث جمله از مشیت اوست - مبتنی بر کمال و حکمت اوست

“Onun (ilim sıfatının) ardından irade ve dilemedir. Allah’ın dilemesi, eksiksiz/tam olup zeval bulmaz. Cihanda eşyadan peş peşe meydana gelen fiillerin hepsi, ister insan fiili gibi iradî olsun, isterse taşın⁴⁸ meyli gibi tabiî; bunların tamamı O’nun meşietiyile olup kemal ve hikmetiyle mübtenîdir.”⁴⁹

Câmî, bu konudaki açıklamalarını daha farklı örneklerle detaylandırarak; Allah’ın iradesi ve meşietiyi olmadan bir dikenin batmasının, bir telin yerinden kopmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir. Yine o, insanlar bir araya gelip dünyadan kıl payı kadar bir eksiltme veya ekleme meydana getirmek isteseler; O’nun iradesi olmadan bunların imkânsız ve çabalarının da faydasız olduğunu söylemek suretiyle, insan fiilleri üzerindeki ilahî iradenin fonksiyonuna yoğun vurgu yapmaktadır:

نخلد بی ارا دتش خاری - نگیلد بی مشیتش تاری
فی المثل گر جهانیان خواهند - که سری مویی از جهان کاهند
گر نباشد چنان ارادت او - نتوان کاستن سر یک مو
ور همه در مقام آن آیند - که بر آن ذره بیفزایند
ندهد بی ارادت او سود - نتوانند ذره افزود

⁴⁶ Câmî, *İtikâd-nâme*, 32-34.

⁴⁷ Topaloğlu-Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, 157-158.

⁴⁸ Duhânîzâde nüshasının Farsça kısmında, hacir (taş) yerine şecer (ağaç) ifadesi yer almaktadır. Bk. *İtikâd-nâme*, 12.

⁴⁹ Câmî, *İtikâd-nâme*, 35-37.

"O'nun irade ve meşiyeti olmadan ne bir diken batar, ne de bir düğüm çözülür. Şayet, tüm dünya halkı bir araya gelip kıl payı kadar eksiltmek isteseler; O'nun iradesi olmadan yapamazlar. Yahut dünya halkı bir araya gelerek dünyaya zerre kadar eklemek isteseler; O'nun iradesi olmadan fayda vermez ve zerre kadar bir ekleme yapamazlar."⁵⁰

Molla Câmî bunların ardından kudret sıfatına yer vermiştir. Kudret sıfatı, Allah Teâlâ'nın sonsuz gücünü, ilmine uygun bir şekilde tesir ve tasarrufunu ifade eder. Kudret, irade sıfatı gibi sadece mümkünata taalluk edip vacip ve müstahil olan şeylere talluk etmez. Eş'ariler'e göre kudretin iki taalluku vardır. Bunlardan birincisi mümkünlerin yaratılmaya hazır hale gelmesi anlamında "ezelî taalluk"; ikincisi ise, ezelî iradenin tercihine bağlı olarak mümkünlerin var veya yok olmaları anlamındaki "hâdis taalluk"tur. Eş'ariler, Mâtürîdîlerin "tekvîn" dedikleri sıfatın rolünü kudretin bu ikinci anlamına vererek; hâdis kudreti mümkünâtın yokluktan varlığa çıkmasında müessir olarak görmektedirler. Matürîdilere göre ise, kudretin sadece bir yönü vardır ki o da "ezelî" olmasıdır.⁵¹

Câmî, Allah Teâlâ'nın kudret sıfatını irade sıfatıyla ilişkilendirerek değerlendirmiştir. Ona göre, irade edilen (mürâdât) bütün şeyler kudret sıfatı kapsamındadır. Bütün fiiller ve hallerde, Allah Teâlâ bir sebebe dayanmadan ve bir alete ihtiyaç duymadan iş yapan, faildir. O'nun kudreti, taalluk ettiği her şeyi anında yokluktan varlık sahasına çıkarır.⁵²

بعد از آن قدرتی بود کامل - مر مرادات را همه شامل
در همه کار و در همه حالت - کارگر بی واسطه ای آلت
اثر آن بهر عدم که رسید - رخت بر خطه ی وجود کشید

"Bundan (irade) sonra, kâmil olan kudret sıfatı gelir. İrade edilen bütün şeylere (kudret) şamildir. (Allah) bütün iş ve hallerde alet ve vasıta olmadan iş yapar. O'nun kudret sıfatının tesiri, ulaştığı (taalluk ettiği) her ademi varlık sahasına çıkardı."⁵³

Molla Câmî sem' ve basar sıfatlarına ise, beşinci ve altıncı sırada yer vermiştir. Sem', "işitmek, duymak, duyurmak; anlamak, arzu ve dileği kabul etmek" anlamlarına gelir. Basar ise "görmek, bilmek, sezmek" demektir. Bu iki sıfat, Allah'ın subûti sıfatlarındandır. Allah Teâlâ'nın işitmesi ve görmesi, yaratıklarda olduğu gibi kulak, göz, vb. maddi bir vasıtayla değildir. O, ilminin gereği olarak -duymaya ve görmeye ait her şeyi- duyar ve görür.⁵⁴

Molla Câmî, bu kabilden olmak üzere şunları söyler: *Sem'* ve *basar*, Alla Teâlâ'nın ilminden farklı manalar ifade eden iki ayrı sıfattır. Allah Teâlâ'nın işitmesi,

⁵⁰ Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 35-37.

⁵¹ Gölcük-Toprak, *Kelam*, 238-239; Ayrıca kudret sıfatı için Bk. Murat Memiş, *Ehli Sünnette Farklılaşma* (Eş'arî-Mâtürîdî İhtilafı) (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2011), 222-224.

⁵² Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 38.

⁵³ Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 37-38.

⁵⁴ Taftazânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseffıyye*, 85.

kulak; görmesi de, göz gibi vasıtalarla değildir. O, uzağı ve yakını duyduğu gibi aydınlık ve karanlığı da görendir. *Ketm-i adem*deki⁵⁵ mümkünlerin halini, -ne fazla ne de eksik- tam anlamıyla görür ve bilir. Bunun yanı sıra O, vücuda gelmiş olan varlıkların dile getirdikleri soru ve isteklerini de duyar ve işitir.⁵⁶

هر یک از وصف او ز سمع و بصر - هست جز علم معنی دیگر
نیست از گوش سر شنیدن او - نیست موقف دیده، دیدن او

“Sıfatlardan diğer ikisi sem’ ve basar olup ilmin dışında manaları vardır. O’nun işitmesi, baştaki kulakla işitme ve görmesi de göz organıyla görme gibi değildir.”⁵⁷

Müellife göre subûti sıfatların sonuncusu kelim sıfatıdır. “*Kelm*” kökünden türemiş bir isim olan “kelam”, “kelime”nin çoğulu olup “maddî ve manevî açıdan etkilemek, yaralamak” anlamlarına gelmektedir.⁵⁸ Kelam, Allah’ın konuşma yetkinliğine sahip bir varlık olduğunu bildiren sıfatı olarak tanımlanmaktadır. Allah’ın mütekellim oluşu, Mutezile ve onun gibi düşünenlere göre ses, harf vs. vasıtaları yaratmak suretiyle mümkündür. Dolayısıyla hem ilahî kelam hem de Kur’an onlar açısından hâdistir. Selef ulemasına göre, Allah’ın konuşması organlar vasıtasıyla olmayıp ses ve harfler ile dir. Böylece ses ve harfler onlar için kadîmdir. Bu yüzden Kur’an da kadîmdir. Ehl-i sünnete göre ise, *kelâm-ı nefsi* denilen ilahî kelamı oluşturan manalar kadîm olup onların ses ve harflerle ifadesi ise hâdistir. Zira ses ve harfler, Allah’ın kelamına delalet eden sembollerden ibarettir.⁵⁹

Câmî’ye göre, Allah Teâlâ’nın konuşması, insana mahsus organlar olan gırtlak (hulkum), dil ve damak gibi vasıtalarla değildir. O’nun ezelde, sükût ettiği söylene-
mez ve konuşamamak gibi bir töhmet de O’na izafe edilemez. Allah Teâlâ, “harf” ve “ibare” olmadan yokluğa (adem) hitap etmiştir. Bu hitap sonucunda mevcudat varlık sahasına çıkmıştır:

آخرین وصف کان کلام بود - نه به حلق و زبان و کام بود
برکلامش سکوت سابق نی - تهمت خاموشیش لاحق نی
حق تعالی چو بی عبارت و حرف - باعدم گفت نکته های شگرف
عدم آمد ز ذوق آن سخنان - به فضای وجود رقص کنان

“O’nun sıfatlarının sonuncusu kelim olup konuşması gırtlak, dil ve damak gibi organlarla değildir. Allah’ın kelamına ezelde sükût izafe ve susma gibi bir töhmet de ilave edilemez. Hak Teâlâ ibare ve harf olmadan ademe hitap etmiş ve bu

⁵⁵ Burada Molla Câmî’nin kullandığı “ketm-i adem” tabirine açıklık getirmek gerekir. Bu terim tasavvufta “yaratılış ve zuhurdan evvelki izafî yokluk” anlamında kullanılmakta olup göreceli bir yokluk anlamını ifade etmektedir. Bunun İbn Arabî’nin adem terimiyle ilgili görüşleriyle ilişkisi kurulabilir. O ademi, mutlak ve mümkün olmak üzere; *adem-i mahz* ve *adem-i izafî* şeklinde iki kısma ayırarak incelemiştir. Bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Adem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1: 357. Ayrıca bu terimin varlıkların mutlak yokluktan olmayıp izafî yokluk gibi bir mahalden varlık sahasına çıkacaklarını çağırıştırması yönüyle, yukarıda gördüğümüz üzere Eş’arîlerin kudret sıfatına yükledikleri ikinci anlamı çağırıştırılmaktadır. Ancak ketm-i ademin, kudret sıfatının ikinci tallukuna dair rolünü tam anlamıyla üstlenip üstlenmediğini söyleyebilmek için kapsamlı bir araştırmaya ihtiyaç vardır.

⁵⁶ Câmî, *İtikâd-nâme*, 39-40.

⁵⁷ Câmî, *İtikâd-nâme*, 39.

⁵⁸ Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, 180-181.

⁵⁹ Bk. Sabûni, *el-Bidâye fi Usûli’-d-Dîn*, 32-35; Bağdâdî, *Usûlü’-d-Dîn*, 138-140.

hitap sonucunda zevk ve şevke gelen adem raks edercesine vücuda gelmiştir.”⁶⁰

Görüldüğü üzere Molla Câmî, isim ve sıfatlar konusunda ayrıntılı kelimî tartışmalara girmemiş, Ehl-i sünnetin genel kanaatini ana hatlarıyla ve sade bir dille ifade etmiştir. Bu durum, aynı zamanda bir dil uzmanı olan müellifin bu konuda kendisine hitap kitlesi olarak daha çok halkın genelini seçtiğini göstermektedir.

c. Allah'ın Fiilleri: Yukarıda görüldüğü üzere Allah Teâlâ'nın fiilleriyle ilgili hususlar, müellif tarafından bazı sıfatlar bağlamında da ele alındı. Burada ise konunun, genel olarak evrendeki olayların, özelde ise insanın iradesi ve fiilleriyle ilişkisine dair yönleri dikkate alınarak; Allah Teâlâ'nın yaratıcılık vasfı üzerine vurgular yer almaktadır. Molla Câmî bu hususta, hayır ve şer türünden olan hâdis şeylerin tamamının sadece O'nun takdiri olduğunu söyleyerek; iyi ve kötünün de kazanın gerektirdiği şeyler olduğunu vurgular. O, insanların iyi ve kötü, bütün fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını; bunları kazanımları konusunda ise, iyinin Allah'ın rızası dâhilinde, kötünün rızası dışında olduğunu belirtir. Câmî, Allah'ın yasaklama (men') ve verme (atâ) konusunda da istediğini yapan yani “fâil-i muhtâr” olduğuna ve insanların bu konuda itiraz haklarının bulunmadığına değinirken; adalet ve fazlın, O'nun fiilleriyle ilişkili olduğunu zulûmun ise olmadığını ifade ederek, Ehl-i sünnetin bu konudaki genel kanaatini paylaşır.⁶¹ Müellif, aşağıdaki beyitlerde bu konudaki görüşlerini açıkça dile getirmektedir:

حادثات جهان چه شر و چه خیر – همه تقدیر او بود لا غیر
 فعل ما خواه زشت و خواه نکو – یک به یک هست آفریده او
 نیک و بد گرچه مقتضای قضاست – این خلاف رضا و آن به رضاست
 هرچه خواهد کند ز منع و عطا – نیست کس را مجال چون و چرا
 عدل و فضل است سوی او منسوب – ظلم باشد ز فعل او مسلوب

“Dünyadaki olaylar, ister hayır türünden olsun, isterse şer, tamamı O'nun takdiriyle olup başkasından değildir. Bizim, iyi ve kötü fiillerimizin her biri, O'nun (tarafından) yaratılmıştır. Menetme ve atâ etme konusunda istediğini yapan olup, insanlar buna itiraza güç yetiremezler. Adalet ve fazıl O'na nispet edilir; zulûm ise, O'nun fiillerinden selbedilmiştir.”⁶²

Sonuç

Molla Câmî, *İ'tikâd-nâme* adlı bu manzum eserinde, İslam inanç ilkelerini sade ve anlaşılır bir dille izah etmiştir. Bu yönüyle onun bu manzumesinin; *el-Akîdetü't-Tahaviyye*, *Akâid-i Neseî* ve *Fıkh-ı Ekber* gibi Ehl-i sünnetin meşhur akâid klasikleriyle benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz.

Câmî, Allah'ın varlığını söz konusu ettiği yerlerde kelimî tartışmalara girerek bir ispat metodu izlemekten ziyade; O'nun yaratıcılık özelliğine dikkat çekerek varlığına ve birliğine delâlet eden bir takım delillerden bahsetmiştir. Bu bağlamda *Sânî'*

⁶⁰ Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 40-41.

⁶¹ Ehl-i sünnetin konuyla ilgili görüşleri için bk. İmam Azam Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber*, (İmam Azam'ın Beş Eseri içinde Arapça kısmı), çev. Mustafa Öz (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 72-73; İmam Muhammed b. Muhammed el-Bâberî el-Hanefî, *Şerhu'l-Akîdedeti't-Tahâviyye* (Diyarbakır: Seyda Yayınları, 2018), 109-110; Sâbûnî, *el-Bidâye fî Usûli'd-Dîn*, 64-67; Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn*, 105-107.

⁶² Câmî, *İ'tikâd-nâme*, 42.

kavramını yaratmayla ilişkilendiren Câmî; kıdem, beka ve vahdaniyet gibi sıfatlara yer vermek suretiyle, Allah'ın varlığı ve birliği konusunda selbî sıfatların rolüne dikkat çekmiştir.

Molla Câmî bu eserinde, Allah Teâlâ'nın zatıyla sıfatlarını takdis ve tenzih kapsamında değerlendirerek; O'nun isim ve sıfatlarının *şerr* ve *ayıp* gibi kusur ve noksanlık ifade eden hâdis niteliklerden uzak olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte o, tenzihi bir yaklaşımla Yüce Allah'ın zat ve sıfatları için "araz" ve "cevher" gibi cismanîliği çağrıştıracak ifadeler kullanmaktan da şiddetle kaçınmıştır.

Müellife göre, bütün kemal sıfatlarla vasıflanan Allah Teâlâ celâlınden haber verdiği sıfatlarla da tanımlanmıştır. Ancak Câmî, bu isimlerin "haber"de geçtiği şekliyle "doksan dokuz" veya halk arasında meşhur olan "binbir" rakamıyla sınırlı olmadığını söylemiş; Allah Teâlâ'nın isimlerinin pek çok olduğunu, sayı ve kıyas kabul etmeyeceğini dile getirerek, isimlerin *tevkîfî* oluşu konusuna farklı yaklaşmıştır.

Diğer taraftan Molla Câmî'nin, subûtî sıfatları hem sayı bakımından yedi olarak ele alması onun -en azından bu konuda- Eş'arî çizgiyi takip ettiğini göstermektedir. Kudret sıfatını ilahî iradeyle ilişkilendiren Câmî, irade edilen bütün şeylerin bu sıfatın kapsamında olduğunu vurgularken; bunlarla birlikte, diğer bazı sıfatların yaratmayla ilişkisine de değinmiştir. Yine o, hem dünyadaki bütün olayların hem de iyi ve kötü kabilinden insan fiillerinin tamamının yaratıcısının Allah Teâlâ olduğunu söyleyerek, Ehl-i sünnet akidesinin genel ilkelerini söz konusu etmiştir. Aynı şekilde o, bu eserin varlıkla ilgili yerlerinde, "feyiz" ve "ketm-i adem" gibi bir takım tasavvufî terimleri kullanarak sufi dile de kısmen yer vermiştir. Ancak Câmî'nin, söz konusu bu eserinde, kendisinin tasavvufî yönünden ziyade eserin ismine sadık kalarak kelâmî yönüme daha çok ağırlık verdiği görülür. Zira, tasavvufta İbn Arabî şârihi ve felsefede Nasîrüddin Tûsî takipçisi olarak bilinen müellifin görüşlerini değerlendirirken; onun, Taftazânî ve Cürçânî gibi âlimlerin öğrencilerinden Eş'arî çizgi üzere ciddi bir kelam eğitimi aldığını da hatırd tutmak gerekir.

Özetle Molla Câmî, yaşadığı dönem itibariyle İslamî ilimlerin birbiriyle *mezc* edildiği bir asrın âlimidir. Aynı zamanda onun yaşadığı coğrafya, itikadî ve amelî mezhep bağlamında kahir ekseriyetle Hanefî-Matürîdî'dir. Câmî'nin bu eseri dikkate alındığında, mezhep taassubu gütmemekle birlikte, döneminin ve bölgesinin yetkin bir âlimi sıfatıyla Eş'arî kelamını bazikonularda ön plana çıkardığını söylemek mümkündür. Ancak onun tam anlamıyla Eş'arî bir çizgiyi takip ettiğini iddia etmek de zordur. Zira her şeyden önce o, Nakşibendî tarikatına bağlı büyük bir mutasavvıf ve vahdet-i vücut taraftarı muktedir bir teorisyendir. Onun bu yönleri dikkate alındığında, Allah'ın varlığı, birliği, zatı ve sıfatları konusunda farklı metafizik yaklaşımlar sergilemesinin doğal olduğu anlaşılacak ve kaleme aldığı eserlerinde kelamcılarla filozofları bu noktalarda eleştirdiği görülecektir.

Kaynakça

- Algar, Hamid. *Abdurrahman Câmî*. Trc. Abdullah Taha Orhan. Zeyneb Hafsa Orhan. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.
- Allahverdiyev, İbrahim. *Abdurrahmân Câmî ve Tasavvufî Görüşleri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009.
- Altıntaş, Ramazan. *İslam Düşüncesinde Tevhîd ve Estetik İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2002.
- Bâbertî, İmam Muhammed b. Muhammed el-Hanefî. *Şerhu'l-Akîdedetü't-Tahâviyye*. Diyarbakir: Seyda

- Yayınları, 2018.
- Bağdâdî, Abdulkâhir. *Usûlü'd-Dîn*. Thk. Ahmed Şemsuddin. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2002.
- Bolay, Süleyman Hayrı. *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.
- Câmî, Abdurrahman. *Dîvân-i Câmî* (1/Fâtihatü's-Şebâb). Tsh. A'lâhân Afsahzâd. Tahran: Mîrâs-i Mektûb, 1378/1999.
- Câmî, Abdurrahman. *ed-Dürretü'l-Fâhire*. Thk. Ahmed Abdurrahman es-sâyih. Ahmed Abduh Ivez. Kahire: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Dîniyye, 2002.
- Câmî, Mevlana Abdurrahman. *İ'tikâd-nâme*. Şerh ve tavzih Abdullah Şefikî. Meşhed: Şeyhü'l-İslam Ahmed-i Câm, 1386/2007.
- Câmî, Mevlana Abdurrahman. *İtikâdnâme*. çev. Duhânîzade Ali Çelebi. haz. Mehmet Fatih Çakır. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2014.
- Cuzcânî, Abdulkâfir Şer'î. *Tasavvuf ve İnsan*. Kabil: İntişârât-i Saîd, 2012.
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn. *eş-Şâmil fi Usûli'd-Dîn*. Thk. Ali Sâmî en-Neşşâr- Süheyr Muhammed Muhtâr, Faysal Budeyr Avn. İskenderiyye: Münşeâtü'l-Mearif, 1969.
- Çubukçu, İbrahim Ağâh. *İslam Fesefesinde Allah'ın Varlığının Delilleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1967.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Osmanlı-Felsefe Biliminin Arka Planı: Semerkant Matematik Astronomi Okulu". *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi* 8/14 (2003/1): 1-66.
- Gölcük, Şerafeddin-Toprak, Süleyman. *Kelam, Tarih Ekoller Problemler*. Konya: Tekin Kitabevi Yayınları, 2001.
- Ğâlî, Bilkâsım. *Bünyân Güzâr-i Kelâm-i Hanefî* (Der Bâre-i Zindegî ve Endîşe-i Ebû Mansûr Mâtürîdî). Çev. Ahmed Zeki Hâverniyâ. Kabil: Kâbulistân, 1397/2018.
- Habîbî, Allâme Abdulhay. *Endîşe-i Câmî*. Kabil: Merkez-i Tahkîkât-i Allâme Habîbî, 2005.
- A. Akbıyık, Hayrunnisa. "Timurluların Bilim ve Sanata Yaklaşımları ve Bazı Son Dönem Sanatkârları". *Bilig Dergisi* 30 (Yaz, 2004): 151-171.
- Hikmet, Ali Asgar. *Camî Hayatı ve Eserleri*. Çev. M. Nuri Gençosman. İstanbul: MEB Basımevi, 1991.
- İmam Azam, Ebû Hanîfe. *el-Fıkhü'l-Ekber*. (İmam Azam'ın Beş Eseri içinde Arapça kısmı). Çev. Mustafa Öz. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017.
- Kurtuluş, Rıza. "Heft Evreng". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17: 157-158. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kutluer, İlhan. "Cevher". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 450-455. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Mâtürîdî, Ebû Manasûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. Thk. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi. Beyrut: Dâr Sâdır, 2010.
- Memiş, Murat. *Ehli Sünnette Farklılaşma (Eş'arî-Mâtürîdî İhtilafı)*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2011.
- Naîmî, Ali Ahmed. *Süretgerân ve Hüsnüvisân-i Herât Der Asr-ı Timuriyân*. Kabil: Neşerât-i Encümen-i Tarih-i Afganistan, 1328/1949.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed. *Tabsiratü'l Edille*, I. Thk. Hüseyin Atay. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Nesefî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed. *Kitâbü't-Tevhîd li Kavâid-i-Tevhîd (Tevhidin Esasları)*. Trc. Hülya Alper. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.
- Nevayi, Ali Şir. *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*. Haz. Abdullah Rûyin. Mezâr-i Şerîf: Sultânî Yayımevi, 2010.
- Okumuş, Ömer. "Câmî Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7: 94-99. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Sâbûnî, Nûreddin. *el-Bidâye fi Usûliddîn*. Thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- Sevgi, Ahmet. "Molla Câmî'nin Akâit Risalesi ve Türkçe Manzûm Bir Tercümesi". *SÜ. Edebiyat Fakültesi Dergisi* 26 (2011): 1-8.
- Şahin, Mustafa. "Mîrzâ Şahruh'un Oğlu Mîrzâ Baysungûr'un Sanat ve Sanatçılara Bakışı Açısından Değerlendirilmesi". *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* 7/18 (Haziran, 2014): 165-184.
- Taftazânî, Sa'duddin Mes'ud b. Ömer. *Şerhu'l-Akâidü'n-Nesefiyye*. Thk. Abdusselâm Abdülhâdî Şennâr. Beyrut: Dârü'l-Beyrûtî, 2007.
- Topaloğlu, Bekir. "Esmâ-i Hüsnâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11: 404-418. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Turgut, Kadir. *Abdurrahman Câmî, Hayatı, Eserleri ve Düşünce Eserlerinin Türk Edebiyatına Etkisi*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Adem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1: 356-357. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.